

A történelem, a történetírás és a regény viszonyrendszere

A történetírás fikcionális természete

A recepciótörténet anekdotikus alakzataihoz tartozik Móricz Zsigmond 1922-ben, a *Nyugat*-ban közölt esszéjének „pipafüst”-hasonlata, amellyel Jókai Mór *Erdély aranykora* című regényének történelmi hitelét, történelmi tényeknek való megfeleltethetőségét értékelte. „Mikor történelmi regényhez nyúltam, elővettem az *Erdély aranykorát*, de harminc-negyven oldal után letettem. Nem tudom olvasni. Nem elég, hogy teljesen légből kapott, hogy történelmi gyökerei csak olyanok, mint a pipafüst vékony csíkja, amely oda-fent bodrokká s felhőkké terebélyesedik, de azért csak dohányfüst marad, s nem valóságos felhődzés” (Móricz 1922. 1434.). Az anekdota poénja azonban nem a Jókai-recepcióban, hanem a *Tündérkert* olvasása során teljeseedik ki. Mert a „pipafüst-hasonlat” nyomán azzal a prekoncepcióval kezdünk a Móricz-regény olvasásába, miszerint felismerhetjük, „miképp nem az”, nem „pipafüst”, nem „zsáner humor” vagy „szerelmi végzet”-sablon (Nagy 1999. 18.), s hogyan nem „ezerszínű album” (Imre 1996. 148–149.) a történelmi regény, amiért a Jókai-féle történelmi elbeszélés hitelét vonták kétségbe. Kise ironikus kérdések merülhetnek fel bennünk. A Jókai-regényre irányított számonkérés („Mitől aranykor, ha Apafi Mihály a fejedelem!?”) paralelje: „Mitől tündérkert, ha Báthori Gábor a fejedelem?” Vagy: mennyiben kevésbé külön-arcú az övé, mint Apafié? Vagy: megfelel-e regénybeli alakja a történelmi diszciplínának kialakította közmegegyezéssel ideálképnek? Vajon Báthori Gábor tényleg az érzékek misztériumába bukott többre predesztinált zseni volt-e, amivé Móricz regényében formálódik személye, vagy valami egészen más, pl. ősbarnírt ellenkép?

Nem szükséges választ adnunk a kérdésre, alkalmazta-e és hogyan történelmi regényírásában Móricz a műfaj kanonizált konstrukciós elveit, mert számunkra inkább e kanonizáló eljárások ellentmondásosságának eredete

fontosabb. Móricz esszéje és az idézett interpretációk ugyanis a Jókai-regénnyel szemben olyan recepcionális elvárásokat támasztottak, amelyek a műfajtipus tradicionális értelemben vett mátrixának felelnek meg. Alapja a „filológiai visszakeresés” (Török 2001. 244.) művelete: megegyezik-e a mű kronológiai szituáltsága a hitelesként számon tartott források időrendjével, illeszkedik-e az alakformálás a történelmi személyiség közmegegyezészerű képéhez, s hitelreemtő elvként funkcionál-e szerveződésében a háttérrarratvák felőli verifikálhatóság (Török i. m. 250.).

A felsorolt – hagyományos értelemben vett – műfajkonstruáló elvek arra a jelenségre irányítják a figyelmünket, miszerint a mindenkori hivatalos kánonok egyfajta hierarchiát feltételeznek a történetírás és a történelmi regény viszonyrendszerében, ahol a tudományos diszciplína metatudományként funkcionál. A XVIII–XIX. század fordulópontján – miként azt a magyar történetírás és a fikciós jellegű történelmi művek történetéről, illetve kapcsolatáról Szajbély Mihály *A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában* című tanulmányában megállapítja – sajátos közeledés figyelhető meg a történetírás és az irodalom között, mert „közös volt a cél, a nemzet sorsának aktív befolyásolása a nemzeti múlt népszerűsítésének, a nemzeti identitás erősítésének jegyében (Szajbély 1999. 434.). A korábban ható s a középkor egyetemes kultúráját feldolgozó latin nyelvű történetírást a nemzeti identitáskép megalkotása igényét kielégítő (vagyis a tudományos múltfeltárás módszerei helyett a legendák, mondák bizonytalan hitelességű múltkultuszát reprezentáló) fikcionális természetű történetírás szorította háttérbe, de a folyamat eredményeivel, pl. Dugonics András, Pálóczi Horváth Ádám vagy Virág Benedek történelmi jellegű műveivel ma – a tudománytörténet helyett – mégis inkább az irodalomtörténet foglalkozik. A jelenség tudománytörténelmi vizsgálata – Szajbély vonatkozó tanulmányának értéktétele szerint – nem kielégítő frekvenciájú.¹ E vázlatos áttekintések – a tudománytörténet fejlődésére nézve – a két diszciplína együttműködésében olyan regresszív tendenciát azonosítottak, amely a XIX. századi történetírás fejlődésbeli holdudvarát, hiányosságait eredményezte. Ismeretesek ugyanakkor Bajza József kritikáinak és „a román-költésről” szóló tanulmányának² a történetírás és a művészség egymásba olvadását pozitívumként értékelő megállapításai. Feltehetően a kettős értékalkotói perspektíva, a történetírás és a történelmi regény jellegének eltérő szempontú megítélései vezettek az általunk példaként jelölt *Erdély*

¹ Szajbély Mihály idézett tanulmányában arról szól, hogy alig jelent meg a XX. század folyamán a történetírás történetével foglalkozó értékelhető munka. Ezek közül többször Lékai Lajos *A magyar történetírás (1790–1830)*, Budapest, 1942 című művéből idéz.

² Bajza József: Mednyánszky regéi magyarul. In: *Bajza József Összegyűjtött munkái*. Sajtó alá rendezte Badics Ferenc, 4. kötet, 136–142. I. h.: 136–137., illetve Bajza József: A román-költésről. In: B. J.: *Válogatott cikkek és tanulmányok*. Budapest, 73–102.

aranykora történelmi regényként való értékelése ellentmondásaihoz. Recepciótörténete – a XX. század kilencvenes éve hozta fordulatig – hemzseg tudományos szempontú verifikálhatóságának, hitelességének számonkéréseitől, illetve megkérdőjelezéseitől. A Cserei-krónika³ ugyanis, amely iránt „fel kellett volna támadnia benne a kétkedésnek” (Jánosy 1956, idézi: Török i. m. 248.), amelyhez mint történelmi forráshoz kritikátlanul viszonyult – épp a tudományos és a fikcionális történetírás egybecsúszásának – a mai retorika szellemében inkább azt mondanánk: elválaszthatatlanságának – mintapéldája. Irodalomtörténeti közhely ugyanakkor Kemény Zsigmond történelmi forrásokhoz való ragaszkodásának, illetve hitelességének felértékelése. (Az újabb kori értelmezések [pl. Török i. m. 249.] ugyanakkor rámutatnak arra, hogy ez a hitelességérték is csak a késő pozitivistá esztétika eljárásai szerint érvényes, hiszen Kemény forrásanyagát is a XVII. századi krónika jelentette, pl. Szalárdi János⁴ műve, amelynek tényanyagát meglehetősen szabadon kezelte, hiszen abban a szentléleki leányrablást véghezvivő Mikesek – fátum sújtotta drámai hősök helyett – közönséges martalócokként identifikálódnak.) Csak a XX. század kilencvenes éveinek (történelmi) regényírása hozta meg mind a XVIII–XIX. századi krónikák és tudománytalannak tekintett történetírói munkák, mind a reájuk hagyatkozó, belőlük merítő történelmi fikció kritikai rehabilitációjának igényét.

Szegedy-Maszák Mihály *Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata* című 1995-ös tanulmányában foglalkozik a történetírás, az irodalomtörténet és az irodalmi alkotás közötti képlékeny határok kérdésével: „Az elbeszélés vizsgálata (narratológia) egyértelműen azt bizonyítja, hogy a történetírás szerkezeti sajátosságai jórészt hasonlítanak a regény fölépítésének alapelveire. Ha pedig ez így van, akkor több figyelmet kell szentelnünk a kitaláltság (fikcionalitás) egyáltalán nem könnyen egyértelműsíthető fogalmának” (Szegedy 1995. 21.). Török Lajos *Hayden White*⁵ metahisztóriai tanulmányaira hivatkozik, amikor kijelenti: „...a történelemről való beszéd olyan képződmény, amely maga is a narrativitás és – ezt magában foglalva – a diszkurzivitás mechanizmusaival képes csupán a múlt megjelenítésére, tehát a történetyszerűség nyelvi alapon szerveződő koherenciaképző elvei segítségével tud a történelemről kijelentéseket tenni, úgy tűnik, mintha fordítottá vált volna az a hagyományos hierarchikus szemlélet, amely a történelem identitását a róla való beszéd különböző alakzataitól nem tette függővé” (Török i. m. 249.).

³ Cserei Mihály: *Erdély históriája (1661–1711)*

⁴ Szalárdi János Siralmas magyar krónikának kilencz könyvei mellyeket a következő posteritásnak megintésekre, és oktatásokra tulajdon nyelvükön egybeszedeggett és megírt Szalárdi János. 1662-dik esztendejében.

⁵ Hayden White: *Metahistory. Die historische Einbildungskraft im 19. Jahrhundert in Europa*. Frankfurt am Main, 1991, 17–20., illetve uő: A narrativitás értéke a valóság megjelentetésében. In: *A történelem terbe*. Budapest, 1997. 103–142.

A történetírás (fikcionális) nyelvi alakzatokkal való azonosítása a XX. század végére felszámolta nemcsak a történetírás és a történelmi fikció (a történelmi elbeszélés) közötti hierarchiát (a tudományos beszéd feljebbvalóságáról alkotott képzeteket), de megkérdőjelezte a történelmi regény megfeleltethetőségéről (referencialitásáról) alkotott műfajkonstruáló elképzeléseket is. A történelmi elbeszélés hitelessége és a történelmi tény között nincs semmilyen direkt kapcsolat. Sem a természetes időrendhez való illeszkedés, sem a közmegegyezéssel ideálképeknek való megfeleltetés, sem a háttérnarratívák felőli verifikálhatóság nem kizárólagos műfajkonstruáló tényezők a történelmi mű, a regény létrejöttében. Hogy Kemény Zsigmond *Özvegy és leánya* című regényében Mikes János alakja nem követi a történelmi emlékezet kialakította tényszerűségeket, nem vonja kétségbe a mű történelmi regényként való megszólíthatóságát; egy újabb példa: Láng Zsolt *Bestiáriumának* bizzarr időszerkezete (megtörténik benne, hogy olyan történelmi személyek lépnek kontaktusba egymással, akik a természetes időben sohasem találkozhattak, mert nem éltek azonos korban) egyáltalán nem hitelteleníti a történelmi atmoszféráját. Nem véletlen mozzanat, hogy a XX. század végi történelmi regény egy meghatározott vonulata (ahova Láng jelölt regényei is tartoznak) épp arra a Jókai-féle történelmi elbeszéléshagyományra íródott rá, amely végletesen szembehelyezkedik a történelmi regény hagyományos értelemben vett konstruktív elveivel. Figyelmen kívül hagyja pl. az időrendi és az ok-okozati linearitás történetírói követelményrendszerét. Mindez azt bizonyítja számunkra, hogy a vizsgált mozzanatokon kívül léteztek/léteznek és eredményesen hatottak/hatnak más, jelentős műfajformáló elemek is a történelmi regény létrejöttében.

Amennyiben a történetírást és a történelmi fikciós prózát a történelemtől szóló beszéd lehetséges alakzataiként szemléljük, műfajdiskurzusok hálózatos szövevényével állunk szemben. Ilyen értelemben a XIX. századi történelmi regény olyan *műfajok és szövegalakzatok transzformációja*, amelyek egy más korszakban, vagy egy más diszciplína keretein belül a történelem megjelenítésének tudományos/adekvát eljárásai voltak. Így vállalja át a másik műfaj funkcióit részben vagy teljes egészében pl. az eposz, a hősének, a krónika, a rege vagy a történetírás formáit helyettesítő, annak helyében álló XIX. századi történelmi regény. A történeti fikciós próza létrejöttét Szajbély a novella, a rege, a monda, a naiv eposz és a történetírás műfaji „ötszög”-ében képzeleti el (Szajbély i. m. 429.).

A helyettesítés vagy a más formára való ráíródás eljárása a történelmi regény *szövegtapasztalati* alapjaira is rámutat. Ez az a konstruktív mozzanat, amely a történelmi művek szerveződésében érvényen kívül helyezi a történelmi tapasztalat fontosságát: tárgyát nem a történelemben, hanem szövegvilágokban, szövegelőzményekben, a szövegköziség hálózatában ismeri fel: „az

intertextualitást a történelem tapasztalatának horizontjaként jeleníti meg” (Török 2001. 247.).

A szükségszerűen fikcionális természetű történelmi regény műfajalkotó tényezői között – az eposztól való elmozdulás alakzatai és az intertextualitás mellett – az időstruktúrák linearitását felváltó tematikai gócpont- és horizontváltások jelenségét is megjelölhetjük. Jókai *Erdély aranykora* vagy az évtizedekkel később íródott *Fráter György* című regényében mintaszerűen formálódik meg előttünk a – hagyományos recepcionális elvárások által egyébiránt elfogadhatatlannak minősített – eltérő horizontképződések és -váltások eljárása: a történelem eseményei különböző történetekben és látószögekből válnak értelmezhetővé. Zrínyi Miklós véletlen halálának, illetve Bánfi Dénes megöletésének története a XVII. századi történelem erővonalainak megismerési horizontjait jelentik, míg Fráter György vagy Szapolyai János Magyarország-látomása a XVI. század történelmére mutató perspektívákat képeznek.

A történetírás és a történelmi regény tradicionális/hierarchikus viszonyrendszerét átalakító új tudomány- és műfajtörténeti értelmezések a történelmi regény (ön)identifikációjának új lehetőségeit is felvetik. Az új fogalmi leírás nehézségei azonban az alapkonstrukcióról, azaz a történelemről alkotott társadalmi fikció változásaiból adódnak. Szinte lehetetlen definíciót alkotni a történelmi regényről, ha a történelemképzetek sokaságával kell szembenéznünk.

A többféle történelem és a többféle történelmi regény gondolata

A történelmi idő képlékenységének és átjárhatóságának fogalma nemcsak azt jelenti – miként Szegedy-Maszák Mihály állapítja meg – „a különböző olvasókban más-más történelem képzele él” (Szegedy-Maszák 1998. 75.), de a történelmi tér és idő bizarrá, virtuálissá és többjelentésűvé válásának jelenségét is.

A mítoszban nincs történelem, mert még nem létezik a narrátor rálátási távlata. Az eposz történelmi ideje – a hegeli „aranykor-mítosz” szellemében – a világtörténelem szubjektuma, a nemzet születésének időszakával azonosítható. A rege történelmi elbeszélésként való kezelése a történet régiségének, előidőbe való helyezhetőségének függvénye. Walter Scott a *Waverley* alcímében (Hatvan évvel ezelőtt) ugyancsak az elbeszélés aktuális ideje és az elbeszélte történet ideje közötti több évtizedes távolság fennállását tekinti történelmi meghatározottságnak. „Minél nagyobbra növekszik egy regény váza, annál nyilvánvalóbban kitetszik történelmi jellege” – írja Northrop Frye *A kritika anatómiája* (Frye 1998. 265.) című művében. Ezekben a képzetekben a múlt idő jelenti a történelmiség alkotóelemét.

A klasszikus eposzértelmezések, illetve a románcról mint a regény archaikusabb változatáról szóló elképzelések szerint a történelem a nemzet sorsát meghatározó, sorsfordító *esemény* sor, pl. a honalapítás (frye-i terminológiával: *új Haza-, új Trója-építés*), illetve azzal megegyező jelentőségű *értékteremtés ideje, tere és folyamata alkotta szövevény*. A hegeli történelemfilozófiára alapozó fiatal Lukács György történelem-fikciója az *organikus világgállapot visszaállításáért folytatott hősi küzdelmek* történéseinek *kontextusát* foglalja magában.

Viktor Žmegač történeti poétikájának Walter Scott regényírását (Žmegač 1987. 128–129.) értelmező fejezetében a történelem *absztrakciójáról* olvashatunk. A Láng Zsolt regényírásával foglalkozó kritika a bestiárium műfaji keretei között kibontakozó *bizarr történelmi tér és idő* jelenségéről alkotott képet. „...a múlt rekonstruálásáért és megértéséért folytatott küzdelemben a *képzelet* legalább olyan, ha nem fontosabb szerepet játszik, mint a megismerés diskurzív ésszerűsége” (Szirák 2005. 51.).

A történelem és az irodalom kapcsolatáról szóló újabb diskurzusok Hyden White-nak a történelem „ elvesztésé ”-ről („...ami elvész, az többnyire azért, mert már a történések idején is feltáratlan, illetőleg eltitkolt, meghamisított lett.”, Sándor 2005. 54.) és a „történetírás fikcionális természetéről” (idézi: Török i. m.; Toldi 2007. 57.) szóló emblematikus kijelentésein alapulnak. A *Tiszatáj* hasábjain 2004-ben, míg az *Alföld*-ben 2005 folyamán közölt tanulmányok, vitairatok és cikkek⁶ legfontosabb kérdéskörét a történelem képzetkonstrukciója jelenti. A történelem anyagszerű felfogásának felszámolásával, a múlt és a történelem képzetének különválasztásával („Múlt csak egy van, de számos egymástól eltérő narratíva szól róla”, Sándor i. m., i. h.), majd a történelem és a fikció közötti határ elmosásával (a hivatkozások itt az *Ankersmit*-teóriára⁷ irányulnak: „Nincs többé semmilyen szöveg, semmilyen múlt, csak interpretáció”, Sándor i. m., i. h.) a történettudomány önidentifikációs kérdésekkel került szembe. A történelem ezeknek a szemléleteknek értelmében ugyanis a múlt interpretációja, de mert irracionálisát a tapasztalat nem, csak a képzelet képes befogni, megnyilatkozásaiba – miként Sándor Iván jegyzi meg róla – „a regény vialatofényei” (Sándor i. m., i. h.) szerveződnek. Gyáni Gábor a regény és a történelem kapcsolatáról szóló tanulmányának (Gyáni 2004) konklúziója is az, miszerint a múltnak több eltérő történelmi lehetséges.

A többféle történelem egyidejűségének gondolata a XIX. századi történelmi regény változatait érintő kutatásunkat nemcsak logikai szempontból (a múlt többféle interpretációja többféle történelmi regénykonstrukció léte-

⁶ Gyáni Gábor, Kibédy Varga Áron, illetve Szegedy-Maszák Mihály, Szirá Péter, Bényei Tamás, Sándor Iván etc. munkáiról van szó.

⁷ Frank R. Ankersmit: *A történelmi tapasztalat*. Budapest, 2004

zését legitimálja), de a recepcionális elvárások szintjén, történeti értelemben is befolyásolja: utólagosan értelmez és rehabilitál alakulástörténeti jelenségeket. Felismeri és megnevezi pl. Jókai történelmi regényeinek tört. időszervezetében és horizontváltásaiban a többféleként megnyilatkozó történelem jelenségét, míg az író *Fráter György* című regénye és Kemény Zsigmond *Zord idő* című műve közé emelt – közhelyes és méltánytalan – esztétikai értékkülönbséget beszédmódbeli különbözőséggé minősíti. Jókai regényének XVI. századi térideje az eposzi kvalitású hős terepvesztésének és (egyébként zseniális) manipulátorrá válásának történelme, míg a Kemény-regény a történelem összetettségének (kontinuitáshiányának) szerepekre bontott interpretációja.

A „történelem nem volt, hanem lesz” gondolata Szirák Péter (Szirák 2005. 49.) gondolkodásában az irodalom eljárásai révén újraalkotható, állandó interpretációs viszonyrendszerben élő múlt és történelmi hagyomány folytonosan megtörténő eseménysorozatára irányítja a figyelmet. A történelmi ebben az értelemben már többé nem az a tárgy, amit időbeli távlat választ el az elbeszélés idejétől, s nem is az a jelenségegyüttes, amit a múltból alkotott diszciplináris közmegegyezés tényarchívumként prezentál, hanem az az interpretációs tapasztalat, amelyet folyamatosan „újrabeszélnek”, új perspektívába helyeznek. Amikor Jókai a *Fráter György* című regénye kapcsán arról beszél, a képzelete révén töltötte ki azokat a foltokat, amelyeket a Martinuzzi-életrajzok⁸ üresen hagytak, a történelem sokszerűségének tapasztalatát és megjelölhetőségének fikcionális lehetőségeit összegezi. A történelmi tapasztalatnak az anyagszerűtől és az időrendtől elvont megnyilatkozása Petrichevich Horváth Lázár *Az elbűjdosott* című regénye is, amely a hagyományos értelemben vett történelmi regény egyetlen műfajalkotó elvének sem felel meg, s nem is értelmezhetnénk ezeknek a műfajstratégiai eljárásoknak a szellemében, ha nem volna mind történelmi regénykonstrukciónál szóló elképzelésünknek, mind történelemképünknek lényegi eleme az intertextualitás. A Petrichevich-regényt történelmivé a benne rejlő szövegtapasztalatok, mindenekelőtt a Byron- és a Bulwer-opus megidézettsége, világértésüknek szublimációja avatja: az a felismerés, miszerint a történelem dezillúzió, ahonnan kijárat az irodalom olvasható terébe vezet.

A folytonosan létrejövő történelem képzetkörében egy egész sor XX. század végi regény műfaja határozható meg. A múlt század nyolcvanas–kilencvenes éveiben, illetve a XX–XXI. század fordulópontján keletkezett Mészöly-, Háy-, Darvasi-, Láng-, Szilágyi- vagy Márton-regények XIX. századi történelmi elbeszéléshagyománytól való elválaszthatatlansága kettős természetű. Egyrészt: a valószerű referencialitások helyett olyan referencialitást idéznek

⁸ Horváth [Hatvani] Mihály: *Rajzok a magyar történelemből*. Budapest, 1859, Augustin Bechet Martinuzzi-életrajza 1715-ből.

meg általa, amely – Bényei Tamást idézve – „nem önmagában, hanem mint egy szöveghagyomány része, poétikai előfeltevése jelenik meg, s maga válik a referencialitás emlékhelyévé” (Bényei Tamás 2005. 46.). Másrészt: maguk is interpretációs térré válnak – utólagosan teremtve meg korábban keletkezett regények történelmét. Pl. Márton László *Testvériség*-trilógiája Mészáros Ignác *Kártigám* című regényéhez „rendel” történelmi közeget. Nem alaptalan hát, hogy a XVIII. század második felében keletkezett fordítást az újabb kori recepció feltétlenül besorolja a magyar történelmi regényirodalomba. Szirákot parafrázálva: Nem volt történelmi regény, hanem azzá lett...

A történelmi regény műfaji változatai a XIX. századi magyar irodalomban: képlékeny határok és időbeli átjárhatóság

A teremtő elvek ellentmondásos sokfélesége és a történelem változékonysága fényében a történelmi regény egyetlen definíciója sem tartható fenn általános érvénnyel. Hogy mégis kialakult a történelmi regények egyfajta rendje/sora, abban a közmegegyezés, másrészt a különböző műfajalkotó elvek egyidejű érvényességének értelmezői nonszensze működött közre. Ez utóbbi azt jelenti, elképzelhető, bizonyos műfajkonstruktív elvek csak a regények bizonyos csoportjára érvényesek; ami az egyik regényben konstruktív mozzanat, a másikban hiány, illetve pont az ellenkezője hat. Pl. kauzális rend helyett motivikus összefüggés. Az újabb történelmi regénykoncepciók közül, talán az Arany János-i fogalmakat („utánképzés”) is felújító, Kemény Zsigmond-kutató Bényei Péter fikciója áll legközelebb a változékonyságok és ellentmondások sokszínűségéből építkező történelmi fikciós próza lényegjegyeinek megragadásához. Több fontos és érvényes elvét fogalmazza meg a történelmi regény műfajkonstrukciójának: „...legfontosabb jellemzője, hogy a történelmi múlt megfelelő szerzői stratégia által kiválasztott történéseit vagy egy korszak átfogó, általános jellegzetességeit különböző szövegszervező eljárásokkal, nyelvi-poétikai eszközökkel »újraírja«, »utánképzzi«: egy esztétikailag megalapozott és csak belső szükségszerűségeinek engedelmeskedő kompozíció részévé teszi azokat. Ez döntően meghatározza az utánképzett történelmi tények, események irodalmi folyamatban betöltött szerepét, hiszen nem azok visszaadása vagy értelmezése, hanem esztétikai funkcióba helyezése, valamilyen jelentésadás szolgálatába állítása a történelmi regény célja” (Bényei Péter 1999. 441–442.). A történelmi regény e meghatározás értelmében nem a hitelesség – tények (történelmi események) ok-okozati viszonyán, kronológiai megfeleltetésén és az alakformálás referenciális vonatkozásain alapuló – konstellációja, hanem „jelentésképzés”, a világ fikcionális természetű utánképzése, sajátos eljárások alapján történő láttatása: horizont és beszédmód.

A XIX. századi magyar történelmi regény változatainak rugalmas műfaji sorba (típusrendbe) állítása és értelmezése a többféle történelemről szóló beszéd nyelvi lehetőségei és alakzatai közötti diskurzív viszony felállítását jelenti. A művek típusokba sorolása ezen az elven alapul: aszerint történik, hogy a történelemről szóló beszéd milyen változatát jelentik, milyen alakzatok (műfajok, beszédformák, nyelvi és stiláris eszközök) eljárásait érvényesítik vagy transzformálják. Ennek értelmében – legalábbis az értekezésemben létrehozott szükségszerűen szubjektív tartalmakat is közvetítő történelmi regénykoncepció keretei között – a XIX. századi magyar történelmi fikciós próza hat elkülönülő változata írható le, s néhány olyan mű értelmezhető, amely csak műfajok és szövegek közötti kapcsolatok szövevényes rendszerében szólható meg.

Az értekezés bevezetőjében felvázolt regényelméletek (Lukács György, Poszler György, Northrop Frye etc. elmélete) és néhány alakulástörténeti áttekintés (Imre László, Szajbély Mihály) is az eposzban jelöli meg azt az ősfomat, amelytől távolodva, e távolodás mentén jönnek létre új műfajok. Ennek az alakulástörténetnek – legalábbis egyes elméletek szerint, mint amilyen Frye kritika-anatómiája is – a hősrégi tartományoktól igen távoli és antagonisztikus pontján áll a regény (ellentétben a bizonyos eposzi kvalitásokat és szempontokat továbbépítő románcsal). Műfajalkotó jellegzetességei: a hőssel szemben a hétköznapi, a lényeges étellel szemben a lényegtelen megragadása és kifejezése. Mások (ezt az elvet látjuk érvényesülni Imre László műfaj-monográfiájában⁹ is) úgy találják, épp a történelmi regény az a műfaj, amely részben vagy teljes egészében képes átvállalni bizonyos eposzi funkciókat. Imre László és a regény-románc különállóságát lényegi olvasási stratégiaként érvényesítő Szilasi László¹⁰ (történelmi) regényről alkotott fikciója abból a szempontból maradéktalanul helytálló, miszerint a regénytípusnak valóban létezik egy, a románcához közel álló változata, amely felvállalja és szövegvilágaiban domináns elvként érvényesíti az archaikusabb (transzcendesebb) világképen alapuló műfaj alkotóelemeit, pl. a stilizált, eposzi értelemben vett *kereső* hős útjának, utazásainak megrajzolását, az új Hazával (metaforikus értelemben: új Trójjával) azonos organikus világállapot visszaállításáért folytatott küzdelem középpontba állítását, mítoszi utalásrendszer érvényesítését. Az eposzregény azonban a múlt történelmi interpretációjának csak egy lehetséges változata, s a XIX. századi magyar irodalom történelmi regénykorpuszában egyetlen – a románc változataként is értelmezhető – művet jelölhetünk meg, amelynek szerveződése maradéktalanul megfelel az eposzregény konstrukciójának:

⁹ Imre László: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen, 1996

¹⁰ Szilasi László: *A selyemgubó és a „boncsolókés”*. Szeged, 2000

Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* című regényét. A vizsgált század regényírása előtörténeteként kezelt XVIII. század végi késő barokk regénykonstellációk és -fordítások csoportjában pedig Dugonics András *Etelka* című regényének önreflexív mozzanategyüttese (mindenekelőtt: jegyzetanyaga) jelöli ki önmaga helyét az eposzok (elsősorban a homéroszi és a vergiliusi eposz) hatásrendszerében. Az elmúlt évszázadok olvasásstratégiáinak, valamint társadalomtörténeti tudásunknak megváltozása miatt ma kevésbé ismerjük fel eposzi kvalitásait, ugyanakkor tény, hogy narrációjának aktuális idejében ez a heroikus jelentőségű nemzeti magatartásmintákról alkotott kép újszerűsége révén hatott olvasóira. Ő az első regényírónk, aki egy történelmi korszak lényegjegyeit emberi/nemzeti viszonylataiban képes felmutatni. A honalapítás eposzi jelentőségű tettét az univerzális európai tett jelentés-köréből a nemzeti paradigma összefüggésrendszerébe helyezi át.

Nemcsak a történelmi regényidő képlekenységével, az idősíkok átjárhatóságával kell számolnunk a XIX. századi magyar történelmi regényről alkotott koncepciónk és tipológiakísérletünk során, de az alakulástörténeti korszakok közötti határmódosulásokkal és átívelésekkel is. A XVIII. század második felének késő barokk regényirodalmát a XX. század végi történelmi fikciós próza beleírja/beleírhatja a XIX. század regényirodalmába. Háy János regényírása a Jókai-féle elbeszéléshagyományra építkezik, s találja meg benne azt a történelmi korszakot, amelyet a XX. század végi – Bényei Péter alkotta fogalmakkal élve – *jelentésadás* szolgálatába állíthat.

A történelmi tér és háttér (a környezet- és hangulatfestés, a szövegháttér-mozzanatok virtuális történetsszerveződése, a történelmi epizód beiktatása, a történelemről szóló beszéd etc.) jelentésalkotó lehetőségeinek kiaknázása révén alkothatják a történelmi téridő megragadására irányuló „első kísérletek”-nek, „szerény hajtások”-nak nevezett regények mégis a XVIII. század végi, XIX. század eleji történelmi regények jelentős altípusát. A *Kártigám* a történelmi tér és idő konkretizációjával, a *históriai koordináták közé helyezett történet* módosult szerepével gazdagította a barokk regényt, illetve járult hozzá alakulástörténeti fejleményének, a XIX. századi történelmi regénynek a kialakulásához. Ugyane csoportba tartozik Kisfaludy Károly *Tihamér* című elbeszélése; a *történelmileg hiteles kerettörténet* (Nagy Lajos nápolyi hadjárata) tudatos választásának és megformálásának írói tette miatt fontos momentum, hisz ezzel a kerettel a – korszak epikájában egyébként elterjedt és sablonos érzelmes – történet a kontextusos olvasás újdonságával gazdagodott. A múlt korszakának kiválasztásával és a lovagtörténetre való vetítésével nemcsak határozott műfajértelmezési instrukciót helyez a befogadó elé, de a Nagy Lajos-i kor és az elbeszélés aktuális idejének párhuzamba állításával a jelentésképzés szekunder szintjeit befolyásolja: a múltra vonatkoztatott „jelen érdekű kérdés” aspektusát módosítja.

A történelmet kulisszaként, háttérként prezentáló történelmi regények sorában talán Gaál József *Szirmay Ilona* című regénye a legjelentősebb. Az idegen fogságba esett keresztény kisasszony európai elterjedtségű heroikus történetét Gaál historiográfiailag hiteles eseményekkel és sorsképletekkel kapcsolja össze, ugyanakkor meghagyva e referenciákat a kulissza-lét szintjén, inkább az érzelmes-vadregényes történet elemeiből építi fel a regényt. Két XVIII. századi krónika (Szirmay Antal latin, illetve magyar nyelven kiadott vármegyétörténete) és a Sue-féle romantikus regényírás képezik háttérnarratíváit. A *Szirmay Ilona* azonban nem elsősorban azért fontos alakulástörténeti állomás, mert vannak referenciális mozzanatok mögötte, hanem mert a történelmi konkretizáció (a magyar történelemre irányítja a figyelmet) törekvését jelzi, s ezt az elbeszélő megváltozott (közvetlen-autentikus) szerepe révén érvényesíti.

A történelmi fikciós prózának nemcsak a nemzeti közösség nagy jelentőségű eseményeit és a nagy formátumú hős heroikus útját megjelenítő változatait ismerjük, hanem léteznek más típusai is, amelyekben nem okvetlenül a hiteles történelmi (többnyire háborús) esemény és a benne részt vevő nemzeti hős (illetve pszeudo-valóságos alakmása) játszik főszerepet, hanem valamely *szellemi tartalom, eszme, jelenség (ezeknek születése, megteremtődése), amelyet a múlt művészileg megjelenített korszaka legitimál és reprezentál*. Legteljesebb megvalósulása ennek Novalis *Heinrich von Ofterdingen* című regénye, amelynek misztikus középkor-világában a költészetet és korszakalkotó szimbólumait (mint amilyen a kék virág) látjuk megszületni. A mű ősi utazás-toposzkokat (mindenekelőtt az odüsszeiai második eposzhagyományt) és a romantikus nevelődési regény vándorlás-motívumát egyaránt szervesíti. A történelmi nevelődési, illetve a történelmi művészregény világalkotó tendenciái és mitikus hősképzetei alapján az eposzhoz más regényváltozatoknál közelebb álló konstrukcióról van szó. A magyar regénykorpuszból Vajda Péter *Tárcsai Bende* című regénye szublimálja ennek az európai regényhagyománynak a karakterisztikáit.

Jósika Miklós *Abafi* című emblematikus jelentőségűvé vált regénye (tőle vezet le ugyanis a magyar irodalomtörténet-írás a magyar regény emancipálódásának útját) a történelmi nevelődési regény sajátos – a múltba vetített jelen érdekű kérdésnek adekvát teret és világot lelt – változata. Amíg a novalisi művészregény történelmi tere költői eszményképek megjelenítéséhez alkalmas környezet (mint a Vajda-regényekben), addig a scotti utat (is) bejáró Jósika Miklós regényeiben Erdély világa a nemzeti önismeret tárháza. Abafi Olivér „nevelődése”, jellemalkotó útja nem a művésszé válás folyamatát tükrözi, mint Heinrich von Ofterdingen vagy Tárcsai Bende életében, de alapvetően lélektani természetű: a züllött ifjú megnemesedése a magasabb rendű erkölcsi értékek befogadására kész lelkiállapot létrejöttét jelzi, ami egyúttal a nemzete számára hasznos egyéniség kialakulását is feltételezi.

A történelmet interpretáló esztétikai törekvések a múlt modelljeiben igen sokszor látnak olyan szereplehetőségeket, amelyek – a történelmi regény műfajkonstruáló jegyei között számon tartott – a múlt másságára kérdező jelen érdekű igény megvalósulását teszik lehetővé. Bényei Péter (Bényei Péter 1999. 442–443.) szerint a történelmi regény minden műfajtypusnál alkalmasabb „válságszituációk modellálására”. A magyar történelmi regénykorpusz legkiterjedtebb és -változatosabb altípusát a történelmi szerepregények alkotják. A történelmi szerep *a kaland* (pl. a Jósika-regényekben) jelentéseitől a *tévedés* formációin át (pl. Kemény regényeiben) a nagy formátumú történelmi zseni *bukásának* adekvát nyelvi alakzatok révén történő elbeszéléseig képes válságjelentéseket prezentálni (pl. Kemény Zsigmond, Jókai Mór regényírásában).

Értelmezői szempontból különös kihívást jelent a besorolhatatlan, nem tipikus regény, „a magában álló” történeleminterpretáció, mint amilyen Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című regénye. A történelem mozgatórugóira, a szerepek lehetőségeire, a történelmi megismerések interpretálhatóságára kérdező elbeszélői hangja és látásmódja okán neveztem történelembölcseleti regénynek: a történelem itt a tanulmány, a megismerés tárgya. Ha létezik a történelmi regénynek eposzi hagyományt átvállaló rétege, akkor nyilván visszájának, az eposzparódia regényszerű változatának is van létjogosultsága. Az Eötvös-művet és Jókai *Erdély aranykora* című regényét értelmezve ilyen érzésünk lehet. A dezillúzió történelmi folyamataira ismerünk általuk.

A referencialitás elvesztésének, a nem létező történelem konklúziójának felismerése a történelem interpretációjának, a róla való beszédnek sajátos alakzatait, az áltörténelmi regény válfajait hozta létre. Nemcsak azért helyezhető az ál-jelzet e típusok konkretizáló megnevezésébe, mert a történelem folyamatai nem egyértelműen azt jelzik, amit a róla szóló beszéd tartalmaz, de mert a XIX. század végére láthatóvá vált – miként e Mikszáth-regényekben – a történelem sokféle arca, amiről nem okvetlenül kell és nem is lehet a szaknyelv alakzatai, vagy az irodalom kanonizált műfajai segítségével beszélni. A sokszínű történelem mozgatórugóinak dekódolása helyett Mikszáth hősei „eljátsszák” és különböző beszédformák (pl. anekdota vagy hazugság) révén végletesen szubjektívvé teszik, mintegy megkonstruálják saját „külön bejáratú” történelmüket.

„Mit gyászol a magyar történelmi regény?” – olvasom ezt az ironikus kérdést egy, a történelem elbeszélhetőségének lehetőségeit tárgyaló tanulmányban (Bényei Tamás i. m. 46.). Először talán a referencialitást. Következik a lakonikus félváltás. Majd egy idézet *A könnyemutatványosok legendájából*: „Amit elvesztünk, arról mesélni kell.” A logika azt sugallja, a történelmi regény „emlékéről” van szó. A könnyemutatványosok meg csak sírnak, gyászolnak. „Mi egyebet tehetnének, ha tudják, mi a vége?” (Bényei Tamás i. m., i. h.).

Néhány vázlatban a történelmi regénynek nevezett konstellációk XX. század eleji transzmutációiról is szót ejtek értekezésem utolsó harmadában.

Elsősorban Imre László okfejtésének nyomvonalán haladok. A történelmi regény XX. századi elsikkadásának, kánonon kívülre helyeződésének folyamatát regisztrálom általa. A XIX. századi elbeszéléshagyományra reflektáló, s a műfaj megújítására tett utolsó kísérletnek Móricz *Tündérvérfűjét* nevezi. Itt az idő felvenni a bevezetőben elejtett szálát... Aranykor nem volt Apafi idejében, hanem lett. Tündérvérfű sem volt, csak lehetett volna.

Nem tudományos befejezés

Többféle történelem létezik, ami többféle interpretációs módszert indukál. Egykarakterű történelmi regény nincs. De még lehet. Csak azt nem történelmi regénynek fogják hívni.

IRODALOM

- Bényei Péter (1999): „El volt tévesztve egész életünk”. Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján. Kemény Zsigmond: *A rajongók*. In: *Irodalomtörténet*, [1999.] 3. 441–466.
- Bényei Tamás (2005): Történelem és emlékezés a kortárs történelmi regényben. In: *Alföld*, [2005.] 3. 37–47.
- Frye, Northrop (2001): *A kritika anatómiája*. Budapest
- Gyáni Gábor (2004): Történelem és regény: a történelmi regény. In: *Tiszatáj*, [2004.] 4. 78–93.
- Imre László (1996): *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen
- Jánosy István (1956): Az Erdély aranykora forrásának problémáihoz. In: *Irodalomtörténet*, [1956.] 3.
- Móricz Zsigmond (1922): Jókai. In: *Nyugat*, [1922.] II.
- Nagy Miklós (1999): *Jókai Mór*. Budapest
- Sándor Iván (2005): Úton Bilbaóba. In: *Alföld*, [2005.] 3. 53–57.
- Szajbély Mihály (1999): A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában. In: *Irodalomtörténet*, [1999.] 3. 424–442.
- Szegedy-Maszák Mihály (1995): Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata. In: Sz.-M. M. „*Minta a szényegen*”. A műértelmezés esélyei. Budapest, 11–24.
- Szirák Péter (2005): Történelem nem volt, hanem lesz. A kortárs magyar történelmi regény változatairól. In: *Alföld*, [2005.] 3. 48–53.
- Toldi Éva (2007): A múltreprezentáció lehetőségei. In: *Híd*, [2007.] 8. 52–64.
- Török Lajos (2001): A történelem (félre)olvasása. Jókai Mór: Erdély aranykora. In: (Szerk. Szegedy-Maszák Mihály–Hajdu Péter) *Romantika: művészet, világkép, irodalom*. Budapest, 242–259.
- Žmegač, Viktor (1987): *Povijesna poetika romana*. Zagreb